

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 1-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

QASHQADARYO TOJIKLARINING XALQ OG'ZAKI IJODI VA FOLKLORI

Farrux Tursunov

P.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Fan va texnologiyalar universiteti

Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar

bo'yicha birinchi prorektori

f.tursunov83@mail.ru

Tel: (90)-977-05-83

Abstract: The article analyzes examples of oral creativity and folklore of Tajiks in Uzbekistan, legends and narratives about heroes that are valuable to the Uzbek and Tajik nations, and Tajik proverbs.

Key words: examples of oral creativity, "Like a moon", myth, narration, bakshi, sardo, Anakhita, Khanabad, "Maaday black", epic.

УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО И ФОЛЬКЛОР ТАДЖИКОВ КАШКАДАРЬИ

Аннотация: В статье анализируются образцы устного творчества и фольклора таджиков Узбекистана, ценные для узбекского и таджикского народов предания и повествования о героях, таджикские пословицы.

Ключевые слова: примеры устного творчества, «Как луна», миф, повествование, бакши, сардо, Анахита, Ханабад, «Маадай черный», эпос.

ORAL CREATION AND FOLKLORE OF TAJIKS OF KASHKADARYA

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistondagi tojiklarning og'zaki ijod namunalari va folklori, o'zbek va tojik millatlari uchun qadrli bo'lgan qahramonlar haqidagi afsona va rivoyatlar, tojik maqollari tahlil qilingan bo'lib, Qashqadaryo vohasi misolida tarixiy-etnologik jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: og'zaki ijod namunalari, "Naxshab oyi", afsona, rivoyat, baxshi, sardoba, Anaxita, Xonobod, "Maaday qora", doston.

Kirish. Dastlab O'zbekistondagi tojiklarning og'zaki ijod namunalari va keyinchalik yozma manbalar shakllangan. Qadimgi O'rta Osiyo aholisiga tegishli deb hisoblangan mif, asotir, rivoyat va dostonlar alohida holatda shakllanmagan. O'zbekistondagi tojiklarga tegishli qadiymiy og'zaki ijod namunalari faqatgina arxeologik topilmalarga suyanib etnografik va lingvistik tahlil qilish mumkin. Mitra, Anahita, Qayumars, Jamshid, Shiroq, To'maris haqidagi

asotirlar va rivoyatlarning umumiy jihatlari bor. O‘zbek va tojik tillarida so‘zlauvchi Buxorodagi aholi orasida ertak “*ushuk*” deyilsa, Quyi Qashqadaryo tojilari tilida “*shuk*” – deb ataladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** “Avesto” matnlari, Shiroq va To‘maris afsonasi o‘zbek va tojik millatlari o‘tmishini bog‘laydi. Shu bilan birga bu ikki millatdan *Simurg*, *Devi safet*, *Devi Siyo* kabi obrazlarni alohida tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Tojik xalq og‘zaki ijodida ot obrazi alohida o‘rin tutadi. Qashqadaryo she‘valarida ot *asp* – deb atalib, “Avesto”da *aspa*- shaklida qo‘llanilgan. Qadimgi Misr va Mesopotamiyani O‘rta Osiyo bilan bog‘laydigan vositalardan biri jangovar otlar bo‘lib hisoblanadi. “Tutmos III ga qadar yodgorliklarda bitta ham ot yo‘q edi; Shubhasiz, u o‘zining tajovuzkor yurishlari paytida ularni Osiyodan olib kelgan”[5].

Xalq og‘zaki ijodida dostonlar alohida o‘rin egallaydi. Ayrim dostonlarda tojik va turkiy millatlar bir qahramonni ikki tilda alohida atashgan.

Umar Xayyomni ruboiynavis shoir sifatidagina emas tarixchi-etnograf ekanlini ham unutmasligimiz kerak. Uning “Navro‘znoma” asari bunga yorqin misol bo‘la oladi. Uning to‘liq ismi G‘iyosiddin Abdufath Umar ibn Ibrohim – Xayyomiy Nishopuriy bo‘lib, 1048-1132 yillarda yashagan.

“Maaday qora” to‘rt qo‘shiqdan tashkil topgan dostondir. Uning bosh qahramoni Ko‘gudey Mergan. Lekin epos uning otasi nomi bilan atalgan. Birinchi qo‘shiq Maaday qoraga bag‘ishlangan. Bizga Maaday nomi antik davr tarixchilarining kitoblari orqali tanishdir. Ya‘ni, VII asrda yashagan turk hoqoni, keyingi asrlar fors-tojik adabiyotida Afrosiyob, turkiy adabiyotda Alp Er To‘nga nomi bilan tasvirlangan shaxsning nomi Madidir.

Oltoyliklarning qahramonlik eposi yaratilishiga skiflar hoqoni Madining ham shaxsiyati asos bo‘lgan deb aytish mumkin[2].

Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanidagi olis cho‘qqilarda joylashgan Ko‘l va G‘elon kabi qishloqlarning asosiy aholisi tojiklardan iborat. G‘elon qishlog‘idagi maktabda darslar tojik tilida olib boriladi. Aholining kelib chiqish tarixi, turmush tarzi va madaniyati bilan birga Bursi Ko‘tah va Mozori duodil kabi qabristonlar tarixini ham o‘rganish lozim. Qishloq aholisi tomonidan aytilgan rivoyatlarning tarixiy ildizi va asosi bor.

QarDU professori A.Chorievning ko‘rsatishicha, “qishloqning kunbotarida G‘ut degan katta g‘or bor. Rivoyat qilishlaricha, Alp Er To‘nga – Afrosiyob shu yerda dan etilgan”[4].

P.Ravshanovning ko‘rsatishicha, IX-X asrlardayoq olim va shoirlar ta‘rif qilgan, o‘zbek va tojik folklorida doimiy tashbehlardan biriga aylangan “*Naxshab oyi*” haqidagi afsona va rivoyatlar ildizi esa yanada oldinroqqa, Movarounnahrda arablar hukmronlik qilgan davrga, aniqrog‘i, VIII asrning so‘nggi choragiga borib taqaladi.

Tarixiy-ilmiy asarlarda, o‘zbek va tojik xalqlari og‘zaki ijodiyotida “Mohi Naxshab” (Naxshab oyi), “Mohi Siyom” (Siyom oyi), “Mohi chohi Naxshab” (Naxshab qudug‘idan chiqqan oy) va nihoyat, “Qamar ul - Muqanna” (Muqanna oyi) degan turli nomlar bilan mashhur bo‘lgan sun‘iy oy haqiqatda bo‘lganmi?.

Rivoyatlarda Muqanna nomiga nisbatan beriladigan va klassik adabiyotda yuqorida keltirilgan nomlar bilan mashhur bo‘lgan sun‘iy oy haqida Sharqning talaygina shoirlari ijodida ko‘plab ishoralar uchraydi. Masalan, Abu Abdullo Ro‘dakiyning (X asr) bir baytida:

Na mohi Siyomy, na mohi falak
Ki nnat g‘ulom astu on peshkor*,

deyiladi. Xo‘sh Siyomning o‘zi nima?. [7,375] Bu savolning javobi “Farhangi zaboni tojiki” [8] lug‘ati oydinroq bayon qilingan. Lug‘atda keltirilishicha, Siyomning birinchi ma‘nosi “ro‘za”, ikkinchisi esa Movarounahrdagi tog‘ bo‘lib, Muqanna o‘zi yaratgan nur sochuvchi oyni shu yerda namoyish qilar ekan.

Dahon bast Fazli ba ro‘zi siyom
Zi shurbi sharobu zi aqli taom*

Shuningdek, 1953 yilda nashr etilgan “O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at” kitobida ham “Mohi Siyom” ya‘ni, “Mohi Naxshab” – “Qarshi yaqinida Muqanna tomonidan oyga o‘xshatib yasalgan va bir muncha masofagacha yorug‘lik berib turadigan asbob”[7], deyiladi.

Tojik tilidagi manbalarda “Siyom - arabcha صيام savm; ayyomi siyom mohi ro‘za” ya‘ni Siyom ayyomi kunlari ro‘za tutish, ro‘za oyi ma‘nolarida qo‘llaniladi [9].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi “Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6199-sonli Farmonida turizm turlarini diversifikatsiyalash, eng avvalo, ziyorat turizmi, ekologik turizm, etnoturizm, ishbilarmonlik turizmi, sport, gastronomik, tibbiy, ta‘lim va ilmiy turizmni hamda ularning infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish [1] vazifasi ham ko‘rsatilgan.

Tadqiqot ishida falsafiy, tarixiy-qiyosiy tahlil, tasniflash, kuzatish usullaridan foydalanildi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Tadqiqotning nazariy-metodologik asoslari va manbashunosligi, tarixshunoslik masalalarini tarixiy va etnografik ma‘lumotlar asosida yoritib berildi. Xalq og‘zaki ijodi va folklor hamda mintaqada etnomadaniy jarayonlarning shakllanishida tojiklarning o‘rnini tadqiq qilish dolzarb ahamiyatga ega.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).** O‘zbek va tojik xalqlari to‘qigan afsonalarda aytilishicha, aslida Naxshab chohiga (qudug‘iga) berkinib olgan oyni Muqanna sehr

* Tarjimasi: Unga quldek yetolmay halak,
Ham Siyom oyi, ham mohi falak.

* Tarjimasi: Fazliy ro‘za kuni og‘zini yopdi
Sharob va taomning aqli tufayli

va jodu bilan yer yuzasiga chiqazib olgan ekan. Bu yerda shunday g‘oya borki, aslida ikkinchi tabiiy Oy ham bo‘lgan, ammo u sehr bilan quduq ichiga jo etilgan va uni Muqanna tilsimot qilib, chiqazib olgan. Bunda juda katta ma‘no bor. Shu sababdan ham bu oy “Mohi Naxshab” – Naxshab oyi sifatida mashhur bo‘lgan [7,378]. Qashqadaryo vohasida suvga bo‘lgan ehtiyoj tufayli tarixiy davr mobaynida sardoba va quduqlarga bo‘lgan talab yuqori bo‘lgan. Ilmiy adabiyotlarda Nasafiy yoki Naxshabiy taxallusini olgan ko‘plab allomalar tilga olinadi.

Sardoba (fors-tojik tilida – sovuq suv) – suv tanqis yerlarda uni saqlash uchun maxsus qurilgan gumbazli hovuz. Tarixiy ma‘lumotlarga qaraganda, Movarounnahrda 44 ta sardoba bo‘lgan. Ulardan 29 tasi Qarshi cho‘lida, 3 tasi Mirzacho‘lda, 3 tasi Toshkent bilan Farg‘ona o‘rtasidagi qadimgi savdo yo‘lida, 1 tasi Karmana yaqinida Raboti Malikda qurilgan bo‘lib, u XIX asr oxirigacha ishlatilgan. Sardobalar keyingi yillarda qishloq va shaharlarni ichimlik suvi bilan ta‘minlash uchun ham qurilgan. Sardobadan Markaziy Osiyoning ba‘zi dasht-cho‘llarida hozir ham qisman foydalaniladi [11]. Kasbi tumanidagi Qamashi qishlog‘ida istiqomat qiluvchi tojiklar 1892-yilda bobolari Eshqul hojining shaxsiy mablag‘lari hisob bilan barpo etilgan sardoba bilan faxrlanishadi. Aytishlaricha sardobani qurish uchun Eshqul hoji Buxoro amiri Muzaffarxondan ruxsat so‘rab kelgan ekan. Qashqadaryo vohasi aholisining suvning e‘zozlashi qadimgi mifologiya va qarashlar bilan bog‘liq. Tojiklar suv va hosildorlik ma‘budasi Anaxitaga sig‘inishgan va qurbonliklar qilishgan.

Xonobod - Qarshi tumanidagi shaharcha (2009). Tarkibi: *xon+obod*. Xonobod degan qishloq Respublika hududida bir nechta. Xon so‘zli nomlar: Xontepa, Xonariq (Qarshi, Chiroqchi), Xontaxti (Qamashi), Xontushdi (G‘uzor), Xonquriq (Shaxrixon), Xonchorvoq (Pastdarg‘om), Bandixon (Sho‘rchi), Xonimqo‘rg‘on (Yakkabog‘), Xonjizza (Denov), Xoniyon (Qarshi). Turkiy tillarga mansub *xon* – *hoqon* so‘zining soddalashgan shakli, o‘rta asrlarda oliy hokimlik unvoni va shu unvonli odam, xonlik lavozimidagi kishi ismiga qo‘shib qo‘llanadigan so‘z. Shu ma‘noga asosan Xonobod - xon tomonidan yoki xon unvonli kishi tomonidan bunyod qilingan qishloq.

Eroniy tillarda: “Avesto”da *xan* - *chashma*; sug‘d tilida *xan/xon* - ariq; parfiyan tilida *xan*, *xanig* - chashma, ariq, hovuz, suv chiqadigan joy, Yag‘nob tilida *xan* - suv oqar ariq sug‘orish kanali, katta xan - katta ariq pulchak xan - kichik ariq; tojik tilida *xon* - kichik hovuz, *xani* - chashma, suv oqib chiqqan joy [6]. Eroniy tillarda *Xanabad/Xonobod* - anhor bo‘yidagi qishloq, ariq bo‘yida yangidan qurilgan qishloq. Qashqadaryodagi qadimiy shahar nomi Naxshab – *naxshi +ob*, Kitob – *kifti+ob*, Shahrisabz tumanidagi Nushkent-*nushidan* – ichmoq kabi tojikcha suv bilan bog‘liq so‘zlar birikmasidan hosil bo‘lgan.

Ayrim o‘yinlar bugungi kunda unutilib ketgan bo‘lsada, Tan imperiyasi davrida sug‘d savdogarlari orqali Xitoyga borib qolgan va bir necha asrlar davomida o‘ynalgan.

Polochuy o‘yini O‘rta Osiyo orqali Xitoyga yetib keldi. O‘yin ishtirokchilari ikki jamoaga bo‘linib, otda o‘tirib to‘pni maxsus tayoq bilan urishlari kerak edi. Tan imperiyasi davrida bu o‘yin ham zodagonlar, ham oddiy odamlar orasida juda mashhur edi. Ko‘pchilik Tan imperatorlari bu o‘yinda ishqibozlari edi. Imperator saroyida va imperatorning shaxsiy

qarorgohida ushbu o‘yin uchun maxsus maydon ajratilgan va oddiy odamlar bu o‘yinni qayerda bo‘sh joy topsalar o‘ynashdi. Min sulolasigacha (1368-1644) bu o‘yin mashhur edi.

Shuanlu shakli shaxmatga o‘xshaydi. Ishtirokchilar navbatma-navbat zar uloqtirish va shaxmat donalarini harakatlantirishdi. Tan sulolasi davrida bu o‘yin juda mashhur edi. Arxeologik qazishmalar paytida zarlar, shashka va o‘yin taxtasi topilgan. O‘yin Xitoyda Sin sulolasi (1636–1912) hukmronligi boshigacha o‘ynalgan [10].

Qashqadaryodagi baxshichilik san‘ati rivojida ham tojiklarning hissasi bor. O‘zbeklarda keng ma‘noda xalq dostonlarini kuylovchi, yodda saqllovchi va nasldan naslga o‘tkazuvchi san‘atkor bo‘lib hisoblanadi. Xalq dostonchilarini O‘zbekistonning ayrim yerlarida *baxshi* so‘zidan boshqa nomlar bilan ham yuritiladi. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida yuzboshi, Janubiy Tojikiston o‘zbeklari orasida soqi, Surxondaryo va Janubiy Tojikistonning ayrim joylarida sozanda, Farg‘ona vodiysida sanovchi, ayrim joylarda jirov, jirchi, oqin, oxun va hokazo [3]. Mirishkor va Kasbi tumanlarida yashovchi tojiklar tabiblarni ham *baxshi* deb atashadi.

Tojikcha maqollarning qo‘llanilishi. Qashqadaryo tojiklarida “Naxan da(r) xesh, mibet da(r) pesh” (Ma‘nosi: Qarindoshga kulma, sening ham oldingga keladi), “Roste gufta dil rasti” (To‘g‘risini aytib ko‘ngilga tegding), ayrim mug‘ombir shaxslarga nisbatan “Da tagi dor girextagi” (Dor tagidan qochgan), “Xud bad begonaparaz” (Qarindosh yomon begona yaxshi), “Az devona pursiden moh chan gufta” (Tentakdan hozir qaysi oy deb so‘rashibdi), “Oba nadida mo‘za nakash” (Suvni ko‘rmasdan etik yechma), Xuro‘s da hamma joy barobar jeg‘ mizanad (Xo‘roz hamma joyda bir xil qichqiradi), Dar qatori sholi kurmak ob mexo‘rad (Sholining qatorida kurmak suv ichadi) kabi maqollar keng qo‘llaniladi. Quyi Qashqadaryo she‘valarida maqollar qo‘llanilganda “*dar*” old qo‘shimchasi o‘rniga “*da*” shakli qo‘llaniladi.

Ayrim iboralarni og‘zaki nutqda aytilishi yozilishidan farq qiladi. Shuningdek, Qashqadaryo tojiklari orasida “Sadqai sar” (Boshingni sadaqasi ketsin), “Sadqai chiz shudas” (narsaning sadaqasi ketsin), “Da jon rasondan” (Joniga tegish) kabi iboralar keng qo‘llaniladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 апрелдаги “Туризм, спорт ва маданий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6199-сонли Фармони // <https://lex.uz/docs/-5356705>
2. Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi (Eng qadimdan islomgacha bo‘lgan davr). Elektron darslik. Samarqand, 2006 y. - B.162.
3. Yo‘ldosheva S., Sayfullayev B. O‘zbek milliy folklor san‘ati va etnomadaniy qadriyatlar. O‘quv qo‘llanma. - B. 124.
4. Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи. – Т: Янги аср авлоди, 2019. – Б. 36.
5. Мирзоев Х. Историко-этимологический анализ иппологических терминов в таджикском и английском языках. Вестник таджикского национального университета (научный журнал). № 8 (56). Душанбе: “Сино”, 2009 – С. 3.

6. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. Т.:“Мухаррир” нашриёти, 2009 й. – Б. 272; Андреев М.С. и Пещерова Е.М. . Ягнобские тексты. -М.- Л.: 1957. – С. 335.

7. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 1995 й. – Б. 235-236,375.

8. Фарҳанги забони тожики. М. 1969. – С. 233.

9. ФАРҲАНГИ ТАФСИРИИ ЗАБОНИ ТОЉИКЇ. Пажўъишгоъи забон ва адабиёти Рӯдакӣ. ЧИЛДИ 2 Душанбе. 2010. С. – 274.

10. Чжао Сяоцзя. Переселение согдийцев в Китай и их влияние на культурную и бытовую жизнь династии Тан. // Оазисы Шелкового пути: современные проблемы этнографии, истории и источниковедения народов Центральной Азии: К 100-летию доктора исторических наук Балкис Халиловны Кармышевой, – М., 2018. – С. 109-110.

11. Қандаҳаров Анвар. Бухоро хонлиги ва унда карманалик шайхлар фаолияти: монография / Қандаҳаров А. – Тошкент: “Tafakkur qanoti”, 2018. – Б. 74-75.